

Klikněte zde. Mluvčí, příjemce a proces četby literárního hypertextu

ZOFIA BALDYGA

Jak píše Walter J. Ong, „elektronická transformace jazykového vyjadřování jednak prohloubila proces přenášení slova do prostoru, který započal psaním a ještě zesílil v důsledku kultury tisku, jednak posunula lidské vědomí do nového věku sekundární orality“ (ONG 2006: 154). Velmi zajímavé a v odborné literatuře dosud příliš neprobádané téma, na němž lze tento proces snadno pozorovat, je literární hypertext. Ve svém referátu se zabývám procesem četby literárního hypertextu a vztahy mezi texty publikovanými knižtiskem a na internetu. Nejprve se zaměřím na knihu Michala Ajvaze *Tyrkysový orel* (1997), která pro mne představuje ukázkou hypertextu v tištěné podobě. Internetový hypertext bude reprezentovat *Hypertext Poem Labyrinth. Básnická sbírka Banalytik provázaná kontextovými odkazy* Adama Nováka (NOVÁK, s.d. www.adamuv.net/html). Pozornost bude věnována také básnické sbírce polské autorky Anety Kamińskiej *Czary i mary* (2007), která v literární komunikaci funguje jak v tradiční tištěné podobě, tak ve formě publikace na internetové adrese www.czary-i-mary.pl.

Východím bodem mé analýzy je pojem *litenet*. Tento polský literárněvědný termín vznikl jako kontaminace slov literatura a internet a poprvé byl pravděpodobně použit v Krakově 10. dubna 2002 na konferenci organizované nakladatelstvím Ha art a věnované literatuře na internetu. Jeho autorem je šéfredaktor tohoto nakladatelství Piotr Marecki (2002: 7). Tento pojem označuje umělecké jevy spojující literaturu a internet, jeho význam je tedy velmi široký. Na jedné straně obsahuje literaturu *na* internetu, to znamená buď texty původně publikované knižně nebo časopisecky a následně z různých důvodů také na internetu, nebo texty, které byly publikovány jen v digitální podobě, ale teoreticky by mohly být i vytištěny. Do první skupiny patří například elektronické knihovny, do druhé internetový *selfpublishing* či internetové literární časopisy. Nesmíme ale zapomenout na rozdíl mezi *literaturou na internetu* a *literaturou internetu* – ta je určena právě jen pro publikaci na internetu a její tištěná podoba by vyžadovala podstatné změny formy. Příkladem zde může být blog či literární hypertext, který je hlavním tématem mého příspěvku.

Hypertext je nová forma textuality, nelineární způsob strukturování textu. Jak píše George P. Landow, hypertext je složen z *lexií* (bloků slov nebo symbolů), elektronicky propojených cestami (odkazy) v otevřené a stále neukončené struktuře textů (LANDOW 1997: 3). Na technologii hypertextu je založeno internetové prostředí globální počítačové sítě. Základní vlastností této formy textuality jsou multilinearita, otevřenost, absence hierarchie, decentralizace, intertextualita,

interaktivita. Hypertext jako takový se vyvíjí od čtyřicátých let 20. století, a to souběžně v informatice, literatuře a literární teorii. Jako její anticipaci ovšem můžeme vnímat už postupy v dílech tvorbě Lawrence Sterna, Jamese Joyce¹ či Williama Burroughse, futuristů či surrealistů. V jejich dílech můžeme najít řadu charakteristických jevů. Nejdůležitější jsou podle mého názoru mozaikovost textů a příběhu, intertextualita, snaha o vyrovnání statutu autora a čtenáře: čtenář určuje, v jakém pořádku bude text číst a jak text zařadí do širší sítě literárních děl. Zajímavé jsou i další tvůrčí postupy zmíněných autorů, například Burroughsova metoda stříhu *cut up* anebo surrealistické automatické psaní, záznam proudu asociací. Do procesu četby vstupuje také náhoda. Za další zdroj anticipující vznik literárního hypertextu bývá považován poststrukturalismus a na jeho půdě vzniklé teoretické koncepce – např. otevřenost textu v pojetí Derridově nebo Barthesův *ideální text* definovaný jako síť vzájemně propletených myšlenek. Pro badatele zabývající se literárním hypertextem bude také důležitá *Nová kritika* a Jaussovo pojetí procesu psaní a procesu četby jako dialogu čtenáře a textu během kterého vyvstává význam díla (srov. LANDOW 1997: 33). Tyto myšlenkové směry mohly být podnětem pro vznik hypertextu a jeho využití v kultuře jako formy strukturování textu. Popírají autorskou kontrolu nad texty a zdůrazňují roli čtenáře. Hypertext měl původně být jen technickým nástrojem pro efektivnější manipulaci s informacemi v počítačových systémech. První koncepce hypertextu vznikla v článku *As we may think* Vannevara Bushe z roku 1945, ve kterém autor překládá myšlenku nového informačního média, které by vyhledávalo a uchovávalo informace stejným způsobem, jako to dělá lidský mozek. Samotný termín *hypertext* použil až v šedesátých letech Theodor H. Nelson, autor nedokončeného projektu Xanadu, magického místa literární paměti, elektronické knihovny o neomezeném rozsahu (srov. LANDOW 1997: 3).

Hlavním problémem při zkoumání literárního hypertextu je zatím nepřítomnost specifického jazyka vhodného pro popis tohoto fenoménu. Teorie a kritika hypertextu se teprve rozvíjí, terminologie se teprve formuluje. Nejčastěji se při popisu hypertextu využívá tradiční poetiky a hypertext se přiřazuje k literatuře. Zajímavý je koncept Nicolase C. Burbulese, který vztahy mezi *lexiemi* spojenými odkazem (*link*) popisuje pomocí názvů figur a tropů, metonymie, synekdochy a metafory (srov. BURBULES 1998: 102). V některých případech by hypertext mohl být interpretován jako dílo vizuální. Zdá se mi, že podmínky pro obecnou analýzu tohoto fenoménu poskytují kulturní antropologie, antropologie médií nebo antropologie komunikace. Za nejdůležitější proto považuji knihu Waltera J. Onga *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč* (1982).

¹ Louis Armand v své knize *Techné: James Joyce, Hypertext & Technology* (2007) považuje Joyceovu tvorbu za anticipaci hypertextu a jeho jazyk analyzuje ve vazbě na teorii hypertextu, ovšem s vědomím historicity jevu: „Nemáme ovšem v úmyslu tvrdit, že Joyce si byl nutně ve stejné míře vědom budoucí možnosti hypertextu, ani se zabývat zpětným pozorováním Joyce z hlediska současných počítačových technologií“ (ARMAND 2007: xi, přel. Z. B.).

Ong zde formuluje několik pojmů, které jsou pro badatele zkoumajícího proces četby literárního hypertextu nezbytné, jako jsou například *gramotný rozum* a *sekundární oralita*. Popisuje dva modely kultury, kulturu písma, kulturu chirografickou a kulturu orální. Zdůrazňuje orální charakter jazyka a důsledky protikladnosti ústního a psaného vyjadřování. Psaná slova se podle Onga stávají předměty, fonetická abeceda má redukovat veškeré lidské zkušenosti na vizuální analogie (ONG 2006: 108). V ústní kultuře je slovo dějem, psaní a především tisk je zachycuje v prostoru, což zvyšuje dojem úplnosti, linearity a konečnosti formy. Podle Onga nová média posilují, ale také transformují média stará. Podle jeho názoru hypertext sice uzavírá slovo, ale na druhé straně je i toto slovo děním. Při četbě hypertextu příjemce proklikává různé odkazy, které mohou být po nějaké době doplňovány nebo naopak přestávají fungovat, a není pravděpodobné ani to, že stejný uživatel přečte při několikerém čtení stejný hypertext úplně stejným způsobem. Psaná kultura ovlivňuje nejenom prostor textu, ale také samotného čtenáře a jeho způsob pořádání informací. „Gramotný rozum“, jak takový způsob myšlení pojmenovává Ong, se snaží seřadit i nespojitě prvky, hledá příčiny a následky (TAMTÉŽ: 23). Také přístup autora se postupně mění: na začátku se obvykle snaží přizpůsobit novému médiu staré tvůrčí metody, postupem času ale vznikají i nové strategie psaní a následně i čtení.

Projevy těchto procesů v tradiční knize se pokusím ukázat na prozaickém diptychu Michala Ajevze *Tyrkysový orl* (1997),² který tvoří novely *Bílí mravenci* a *Zenonovy paradoxy*. Jejich stavebním principem je krabičková kompozice, pro autora charakteristická. Jednotlivá vyprávění jsou vkládána do sebe, přičemž jednotlivé roviny se prolínají. Proplétají se zde témata banální a každodenní s prvky magického realismu či dobrodružné literatury. Příběhy jsou konstruovány na základě asociativního spojování různých jevů. V textech novel se sice nevyskytují žádné odkazy a čtenář si nemůže na základě nějakého vodítka zvolit cestu textem, příběhy však nejsou lineární. Obě novely jsou podány v první osobě, vypravěč však není totožný s hlavní postavou-vypravěčem. Hlavním motivem *Bílých mravenců* je cesta městem. Vypravěč se prochází Prahou a potkává na Smíchově archeologa, který mu vypráví příběh cesty do exotických zemí, jež skončila chronickým onemocněním jeho přítelkyně. Sylvie snědla neznámé exotické ovoce a upadla do kómatu, ze kterého se jen občas probouzí a líčí archeologovi své putování prázdnými nebezpečnými městy. Aby svou milovanou zachránil, vydává se archeolog na cestu. Hledá lék. První ingredience, kterou již získal, je zvláštní druh bílých mravenců. Druhá, kterou teprve musí najít, je skladba zahraná na magický hudební nástroj z varaní kůže a kostí pásovce. Spolu s vypravěčem podnikají cestu Prahou, aby našli nahrávku na jedné z lodí plujících po Vltavě.

² Autor pracuje s myšlenkou hypertextu také ve svých básních. V textu *Ponorná řeka* ze sbírky *Vražda v hotelu Intercontinental* píše doslova: „Vertikální souvislosti v básni jsou fiktivní. / Ve skutečnosti je každý verš součástí / dlouhého horizontálního textu, / který se na okamžik zviditelňuje, když prochází stránkou“ (AJVAZ 1989: 23).

Pokud chceme tuto prózu vykládat jako hypertext, musíme se nejprve zaměřit na postavení vypravěče a příjemce v textu. Mluvčí, kterého označujeme jako vypravěč, vyprávění zahajuje. Poté je hlavním mluvčím archeolog, připojují se k němu ale další postavy z jeho příběhu. Několik hlasů, které sdělují své osudy v první osobě, tvoří samostatný, na původním vypravěči nezávislý proud. Ten se stává posluchačem a jeho role se tak vlastně ztotožňuje s rolí čtenáře.

Podobně tomu je i ve druhé novele *Zenonovy paradoxy*. Zde vše začíná náhodným setkáním prvního mluvčího a mladé dívky. Ta mu vypráví příběh, který sama vyslechla od spisovatele, jenž na hranici reality a snů podnikl cestu do jiného světa, podmořského království. Zajímavý je v obou příbězích motiv abecedy a psaní. V *Bílých mravencích* je popsána idea stvoření chuťové abecedy. Její autoři vycházejí z předpokladu, že písmo by nemělo být trvalé, tedy mělo by vlastně být opakem knihtisku či digitálního záznamu. V *Zenonových paradoxech* potkáváme spisovatele, autora rozsáhlého románu, o němž tvrdí, že ho nenapsal sám. Tato postava, stejně jako Ajvazův vypravěč-posluchač, je podnětem k přemýšlení o vztahu vypravěče/autora a posluchače/čtenáře.

Vztah mluvčího, příjemce a textu funguje úplně jinak u internetového hypertextu. Jako příklad z českého prostředí jsem si zvolila *Hypertext Poem Labyrinth. Básnická sbírka Banalytik provázaná kontextovými odkazy* Adama Nováka. Básně této sbírky jsou lyrické deskripce, většinou psané krátkým veršem. V každé básni najdeme asi patnáct až dvacet proodkazovaných veršů, které nás odesílají k jiným textům. Tato struktura ovlivňuje roli čtenáře, který se do jisté míry stává spoluautorem, neboť proklikávání vybraných odkazů je svým způsobem „tvůrčí“ volbou. Během četby si volí svou vlastní cestu. Čte jen úryvky básní, ze kterých si sestavuje svoje vlastní texty, svoji vlastní básnickou sbírku. Když například během čtení jedné z básní klikne na první odkaz, přečte si „miluj/polykej stehna/v mechu/v dechu mechu/hrají kopanou mravenci“. Pokud klikne na odkaz druhý, báseň bude znít takto: „miluj/polykej stehna/pročesej duhovky/duhovka terčem/trefa/fretka na běžícím pásu/pohled klouže jícnem/a padne mezi žaludeční št'ávy/zasyčí, počátek slávy/s bonbóny větrovými“. Čtenář, kterého Ong označuje synekdochou *gramotný rozum*, se bude snažit uspořádat nějak přečtené úryvky do kauzálního celku, interpretovat je tak, aby mezi nimi vytvořil smysluplný vztah. V důsledku sérií individuálních voleb to každý čtenář udělá jinak.

Toto posilování čtenářských kompetencí je pozorovatelné ve všech podobách *litenetu*, nejen v hypertextech. Příkladem jsou společenské sítě pro mladé básníky, respektive spisovatele, veřejně přístupné webové stránky, na kterých každý zaregistrovaný uživatel může publikovat své texty a komentovat texty ostatních. Příkladem může být *TOTální E Magazin* (www.totem.cz), kde publikují i známí autoři jako například Jonáš Hájek, autor dvou básnických sbírek a nositel Ortenovy ceny za rok 2007. Poznámky jiných uživatelů k jeho textům se na internetu stávají jejich součástí. Četba těchto komentářů ovlivňuje i naše vnímání samotných básní. Interpretace čtenářů,

kteří báseň četli na *Totemu*, se bude lišit od způsobu, jak ji budou interpretovat ti, kdo se s ní seznámili v tištěné podobě, tedy bez poznámek jiných čtenářů. Obdobný rozdíl ve vnímání textů můžeme sledovat u literárního hypertextu.

Vztah mezi knihou a internetem popíšu na příkladě z polského prostředí. Zvolila jsem si k tomu sbírku Anety Kamińskiej *Czary i mary*, jejíž digitální forma vypadá podobně jako již popsané dílo Adama Nováka. Tato sbírka se však vyznačuje intermediálním charakterem, objevují se v ní mj. animované prvky a grafika. Na začátku vidí čtenář pokyn „naplánuj si svoji cestu“.³ V knižní podobě je sbírka obsahově skoro stejná, ale čtenář si cestu neplánuje sám. I tady se však autorka snaží zachovat prvky otevřenosti a nelineárnosti. Mezi texty stojí pokyny jako například „vrat’ se zpět“, „jdi dál“, „vypni počítač“. Zůstávají zachovány také šipky mezi texty. Je jich ale mnohem méně než v digitální verzi a nedovolují čtenáři zasahovat do textu, podílet se na něm. Domnívám se, že se tak stávají spíše symboly otevřenosti. Jsou to jenom poznámky autorky, stopy její přítomnosti v textu. Pokyny a šipkami se autorka snaží projektovat pořádek čtení, který si příjemce zvolí. V obou verzích je nabízená volba jen jednou z několika možností, ale ve verzi digitální je vliv čtenáře na momentální podobu textu podstatně větší.

Literární hypertext není žánr, je to metoda textové kompozice. Ve skupině textů, které z důvodu jejich multilinearity, otevřenosti, nehierarchizovanosti, decentralizace, interaktivnosti a intertextuality můžeme považovat za hypertexty, bychom mohli vymezit několik podmnožin, které se navzájem odlišují konstrukcí vypravěče a rolí příjemce. I pro popis každé z těchto podmnožin je ještě třeba vypracovat vhodný jazyk popisu. Jinak řečeno: zatím si každý nejenže může, ale dokonce musí zvolit cestu sám...

PRAMENY

AJVAZ, Michal

1997 *Tyrkysový orel* (Praha: Hynek)

1989 *Vražda v hotelu Intercontinental* (Praha: Mladá fronta)

KAMIŇSKA, Aneta

2007 *Czary i mary* (Warszawa: Staromiejski Dom Kultury), dostupné též na www.czary-i-mary.pl [přístup 20. 5. 2011]

NOVÁK, Adam

s.d. *Hypertext Poem Labyrinth. Básnická sbírka Banalytik provázaná kontextovými odkazy*, Adamuv.net, www.adamuv.net/html [přístup 28. 5. 2011]

TOTÁLNÍ E MAGAZÍN, Totem.cz, <http://www.totem.cz> [přístup 28. 9. 2011]

³ V knižní podobě stojí na místě této výzvy „otevři nebo zavři“ (KAMIŇSKA 2007: 3). Tento rozdíl velmi dobře ilustruje změnu přístupu autorky ke čtenářům.

LITERATURA

ARMAND, Louis

2007 [2003] *Techné: James Joyce, Hypertext & Technology* (Praha: Nakladatelství Karolinum)

BURBULES, Nicholas C.

1998 „Rhetoric of the Web: hyperreading and critical literacy” in Ivana Snyder (ed.): *Page to Screen: Taking Literacy into the Electronic Era* (London – New York: Routledge), s. 102–122

KOBÍKOVÁ, Zuzana

2003 *Hypertext a jeho podoby v online médiích*, diplomová práce (Brno: Masarykova univerzita, FSS)

LANDOW, George P.

1997 *Hypertext 2.0. The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology* (Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press)

MARECKI, Piotr

2002 „Litenet“ in idem (ed.): *Litenet. Literatura i Internet* (Kraków: Rabid), s. 7–21

ONG, Walter J.

2006 [1982] *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč* (Praha: Nakladatelství Karolinum)

Click Here. Speaker, Recipient and the Process of Reading Literary Hypertext

In my paper I discuss the phenomenon of literary hypertext as observed both in internet and in classical print form. The main source for analysis are web portals and personal web pages used primarily by young authors. After having given a definition of hypertext and a brief historical survey of its development I focus on aspects of reception of such texts. In my analysis the anthropological approach is employed, as presented particularly by Walter Ong in his essential notions of orality and literacy. In analyzing Czech and Polish texts I attempt to identify the qualities of texts in books, which appear akin to hypertext, and compare their structure as well as their functioning with internet. I also try to answer the question whether traditional poetics and its terminology may be helpful in analyzing literary hypertext. The main aim of the paper is to provide a redefinition of literary hypertext based on analysis of the roles of reader and narrator. Consequently, a new language of description has to be formulated, which would make it possible to grasp this phenomenon's distinctive characteristics.